

Я. Богів

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету "Львівська політехніка",
асист. кафедри цивільного права та процесу

КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ РЕГЛАМЕНТУВАННЯ СТАТУСУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК ПЕРВИННОЇ ОДИНИЦІ У СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

© Богів Я., 2016

Визначається статус територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. Подано різні підходи до розуміння територіальної громади у вітчизняній науці. Досліджено способи та обсяги конституційного закріплення статусу територіальної громади на прикладі окремих держав – членів Європейського Союзу.

Ключові слова: конституція, місцеве самоврядування, територіальна громада, суб'єкти місцевого самоврядування, муніципальна влада.

Я. Богів

КОНСТИТУЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ РЕГЛАМЕНТИРОВАНИЯ СТАТУСА ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИН КАК ПЕРВИЧНОЙ ЕДИНИЦЫ В СИСТЕМЕ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Определяется статус территориальной общины как первичного субъекта местного самоуправления. Представлены различные подходы к пониманию территориальной общины в отечественной науке. Исследованы способы и объемы конституционного закрепления статуса территориальной общины на примере отдельных государств – членов Европейского Союза.

Ключевые слова: конституция, местное самоуправление, территориальная община, субъекты местного самоуправления, муниципальные власти.

Y. Bohiv

CONSTITUTIONAL ASPECTS OF THE REGULATION OF TERRITORIAL COMMUNITY STATUS AS THE PRIMARY UNIT IN THE SYSTEM OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

The status of territorial community is determined as the primer subject of local self-government. Various approaches of comprehension of territorial community are presented in domestic science. The scope and modes of consolidation of territorial community constitutional statute are investigated using the example of separate countries which are the members of the European Union.

Key words: constitution, local self-government, territorial community, subjects of local self-government, municipal authority.

Постановка проблеми. Функціонування і розвиток місцевого самоврядування є визначальним для будь-якої демократичної держави. Його соціальна та правова цінність полягає у

тому, що воно, фактично, являє собою специфічний рівень представницької і виконавчої публічної самоврядної влади, що, з одного боку, бере участь у реалізації завдань і функцій держави на місцевому рівні управління, а з іншого, – реалізує систему специфічних різнорівневих та об'єктивних різнопланових інтересів мешканців певної території, що пов'язані з необхідністю побудови стабільної життєдіяльності на локальному рівні соціуму та відрізняються від інтересів держави, але у той самий час їм не суперечать [1, с. 173]. Муніципальна влада є одним з найефективніших засобів реалізації прав і свобод жителів певної спільноти, а самі муніципальні права та свободи, за умови їх всебічного визнання, чіткої регламентації та забезпечення, виступають гарантією стабільності та ефективності місцевої влади [12, с. 90].

Територіальна громада до певної міри є своєрідною зв'язковою ланкою між особою із її правами та свободами та свободою певної спільноти, громадською свободою. Тим самим у системі реальних відносин місцевого самоврядування втілюється воля територіальної громади, її громадська свобода, в основу якої покладена свобода окремої особи [12, с. 90]. Реальне втілення на практиці індивідуальних прав людини і громадянина у колективних правах громади виступають одним із шляхів реалізації принципу верховенства права та народного суверенітету у місцевому самоврядуванні.

Форми місцевого самоврядування у кожній державі зумовлюються її політичним, територіальним устроєм, історичними, національними, економічними та іншими ознаками. Процеси децентралізації державної влади, які тривають в Україні, все більше спонукають звернути увагу на розуміння сутності територіальної громади, яка виступає первинною ланкою місцевого самоврядування громад.

Конституція України визнає за територіальною громадою та органами місцевого самоврядування право самостійно вирішувати питання місцевого значення у межах Конституції і законів України, що цілком узгоджується з положеннями п. 2 ст. 4 Європейської Хартії місцевого самоврядування, відповідно до якої місцева влада у межах закону має повне право вирішувати будь-яке питання, що не вилучене із сфери її компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу [13].

При цьому потрібно зазначити, що Європейська хартія не містить визначення поняття “територіальна громада” [6]. Згідно з Конституцією України, під територіальною громадою розуміють “жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста” [7]. Ширше визначення поняття подано у Законі “Про місцеве самоврядування в Україні”: жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Конгрес місцевих і регіональних влад (моніторинговий комітет) Ради Європи у своїх рекомендаціях від 2013 року вказав Україні на необхідність розширити принцип субсидіарності, збільшити фінансову самостійність органів місцевого самоврядування, передати повноваження адміністрацій у районах та областях виборним представникам для створення підпорядкованої їм адміністрації, внести зміни до розділу XI “Місцеве самоврядування”, ратифікувати Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади (CETS N207) [21].

Аналіз дослідження проблеми. Питання вивчення місцевого самоврядування розглядають чимало наукових досліджень, як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Розуміння правової сутності територіальної громади досліджувалося М. Баймуратовим, О. Батановим, І. Бодровим, А. Крусяном, М. Орзіхом. Історичні особливості становлення і розвитку місцевого самоврядування на українських землях розглядають наукові праці В. Кравченка, І. Козюбри, В. Куйбіди. На проблемні моменти моделювання територіального устрою звертали увагу Р. Безсмертний, В. Малиновський, О. Шаблій; активізація та підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування щодо управління місцевим територіальним розвитком були предметом аналізу О. Бобровської, І. Дробота, В. Кампа. Проте сьогодні усе ще залишаються невирішеними питання,

пов'язані із визначенням територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування та основного носія його функцій і повноважень.

Мета роботи – дослідити розуміння правової сутності територіальної громади та конституційного закріплення її статусу. Для України важливо проаналізувати проведені реформи децентралізації державної влади, внаслідок яких територіальна громада набула нових, ширших повноважень, які дають їй змогу ефективно використовувати місцеві ресурси для стимулювання економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Місцеве самоврядування полягає в організації і функціонуванні певних самоврядних одиниць. Первинною ланкою таких одиниць є територіальна громада. У юридичній науці поняття “територіальна громада” не було і тому немає єдності визначень та підходів у дослідженнях. З-поміж існуючих напрямків умовно можна вирізнити такі концептуальні підходи, як територіальний, інтелектуально-комунікативний, публічно-правовий та комплексний. Їх виокремлення ґрунтується на визнанні науковцями тієї чи іншої ознаки територіальної громади або їх сукупності як основоположної, понятійно утворювальної [5, с. 63].

Територіальний підхід до визначення поняття територіальної громади пов'язаний з використанням такої характеристики, як постійне проживання осіб на території певного населеного пункту, і з відповідним застосуванням термінів “населення”, “жителі”, “громадяни, які мешкають на території”, “територіальний колектив” тощо [5, с. 63]. Під територіальною громадою розуміють групу людей, які проживають на певній території, поділяють спільні цінності, мають подібні інтереси [14, с. 13]. Таке розуміння є дещо звуженим, не повністю розкриває усю систему внутрішніх зв'язків, які існують у громаді, оскільки ототожнює її з територією [10, с. 223–224].

За інтелектуально-комунікативного підходу територіальна громада розуміється як самостійна соціальна спільнота, яка характеризується відчуттям власної ідентичної спільності інтересів [15, с. 5]. Люди добровільно об'єднуються у громаду з метою співжиття на певній території, спілкування, виховання через відчуття належності та співпричетності до подій у спільноті, психічне ототожнення власних інтересів з інтересами громади, єдиних морально-етичних цінностей, традицій.

Публічно-правове визначення полягає у визначенні місця і ролі територіальної громади у системі місцевого самоврядування й організації публічної влади. [11].

З огляду на різні підходи, серед науковців немає єдиного розуміння цього поняття.

Так, О. Батанов під територіальною громадою розуміє складну “кумулятивну” форму суспільної організації, сукупність людей (місцевих жителів), асоційованих на публічних засадах у межах певної території та об'єднаних різноплановими ознаками системного характеру (зокрема, демографічний і територіальний (земляцький) зв'язок, правовий і політичний зв'язок, майновий (економічний) і професійний зв'язок, мовний і релігійний (соціально-культурний) зв'язок тощо) [4, с. 52].

На думку В. Кравченка, територіальна громада – це сукупність громадян, які спільно проживають у сільському та міському поселенні, мають колективні інтереси і визначений законом правовий статус [9, с. 350].

Професор М. Баймуратов пропонує розглядати територіальну громаду, як “...сукупність фізичних осіб, що постійно мешкають на відповідній території та пов'язані між собою територіально-особистими зв'язками системного характеру” [3, с. 8]. Аналізуючи вітчизняне законодавство про місцеве самоврядування, професор виділяє такі характерні ознаки територіальних громад: 1) територіальна, яка пов'язується з “дислокацією” місцевого самоврядування на рівні села, селища, міста як територіальна основа муніципальної демократії; 2) інтегративна, за якою територіальна громада виникає на основі об'єднання усіх жителів, які мешкають на певній території, незалежно від того, чи є вони громадянами даної держави. Тобто членами територіальної громади можуть бути громадяни даної держави, а також іноземні громадяни, особи без громадянства, які постійно мешкають на певній території. Також, на думку цього автора, можливе

включення до територіальної громади біженців і переміщених осіб; 3) інтелектуальна, зумовлена наявністю у жителів спільних інтересів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектра системних індивідуально-територіальних зв'язків; 4) майнова, яка впливає з права цих спільностей мати спільну комунальну власність; 5) фіскальна, зумовлена тим, що члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів [2, с. 122–123].

Т. Кравченко подає 30 варіантів визначення поняття “територіальна громада”, які наводяться у сучасних наукових дослідженнях в Україні [8, с. 68–75].

З огляду на неоднозначність розуміння територіальної громади у вітчизняній науці, з метою впровадження ефективнішого функціонування органів місцевого самоврядування постає необхідність вивчення розуміння територіальної громади у державах–членах Європейського Союзу та конституційного закріплення її статусу у цих державах.

У цьому випадку найкориснішим є досвід держав “нової Європи”, які з початку 90-х років ХХ століття розпочали реформування публічної влади та досягли значних успіхів у втіленні принципів місцевого самоврядування на практиці.

Конгрес місцевих і регіональних влад (моніторинговий комітет) Ради Європи за результатами моніторингу функціонування органів місцевого самоврядування позитивно оцінив реформи місцевого самоврядування у Польщі, Словаччині, Словенії, зазначивши, що вони досягли значних успіхів у децентралізації управління, заклали основу для розвитку громадянського і демократичного суспільства; місцеве самоврядування є доволі сильним [20; 22; 23].

У Конституціях Польщі (ст. 164), Словаччини (ст. 64), Словенії (ст. 139) територіальну громаду визначено базовою одиницею місцевого самоврядування, яка наділена правом здійснювати усі повноваження місцевого самоврядування, за винятком тих, що зараховані до компетенції інших спільнот [18; 24; 25]. Така правова конструкція вказує, що місцеве самоврядування має універсальний характер, поширюється на усю територію держави та стосується усіх мешканців. Базовий характер громади та свобода діяльності означає, що вони можуть відрізнятися одна від одної чисельністю членів, способом проживання, видами діяльності, при цьому мають рівні можливості максимально задовольняти потреби мешканців громади [17, с. 292].

Визначення поняття територіальна громада подано у конституціях Австрії (ст. 116), Болгарії (ст. 136), Чехії (ст. 101).

Зокрема, у конституції Австрії під територіальною громадою розуміють територіальну корпорацію з правом на самоврядування [16], Болгарії – юридичну особу, яка виступає основною адміністративно-територіальною одиницею місцевого самоврядування [19, с. 101]; Чехії – публічно-правову корпорацію, наділену правом власності на майно та ведення господарської діяльності на підставі власного бюджету [26].

У більшості конституцій європейських держав відсутнє визначення територіальної громади. До того ж визначається система органів управління, порядок їхнього формування, гарантії самостійності (право власності на майно, право на власні доходи та розпорядження ними, право здійснення підприємницької діяльності), право на об'єднання на договірних засадах з іншими громадами.

Крім того, закріплено рівні самоврядних спільнот. Найпоширенішим є дво- і трирівневе самоврядування (таблиця).

Рівні місцевого самоврядування у європейських державах

№	Держава	Рівні	Види рівнів спільнот місцевого самоврядування			
			4			
			I	II	III	
1.	Австрія	2	громада	край		
2.	Бельгія	3	громада	провінція	регіон	спільнота
3.	Болгарія	2	громада	провінція		
4.	Хорватія	2	громада/місто	воєводство		
5.	Кіпр	1	громада/спільнота			
6.	Чехія	2	громада	регіон		

1	2	3	4	5	6	7
7.	Данія	2	громада	регіон		
8.	Естонія	1	громада			
9	Фінляндія		громада	регіон		
10	Греція	3	громада	префектура	регіон	
11	Іспанія	4	громада	Метрополія (громада+громад)	провінція	регіон
12	Голландія	2	громада	провінція		
13	Ірландія	3	графство	громада	регіон	
14	Литва	2	громада	графство		
15	Люксембург	1	громада			
16	Латвія	2	Міста/повіти/парафії	округ		
17	Німеччина	3	громада	повіт	ленди	
18	Польща	3	громада	повіт	воєводство	
19	Португалія	3	Парафія/громада	регіон	автономний регіон	
20	Румунія	2	громада	повіт		
21	Словаччина	3	громада	повіт	край	
22	Словенія	1	громада			
23	Швеція	2	громада	округ		
24	Угорщина	2	громада	повіт		
25	Італія	3	громада	Провінція, міста метрополій	регіон	
26	Франція	3	громада	департамент	регіон	Спільноти зі спеціальним статусом

Висновки. Конституційне визначення поняття “територіальна громада” у практиці європейських судів не є пріоритетним. Це пов’язано з багатьма обставинами: історичними традиціями, різними підходами у розумінні цього поняття, відсутністю його визначення у міжнародних актах. В основу визначень територіальної громади як первинної ланки місцевого самоврядування, поданих у багатьох конституціях європейських держав, покладено її публічно-правове розуміння – публічно-правова територіальна корпорація. До того ж європейські конституції визнають місцеву територіальну громаду первинним суб’єктом у системі органів місцевого самоврядування, якій гарантують повну свободу дій з метою забезпечення потреб її мешканців за принципом дозволено все, що не заборонено законом. Такий підхід до розуміння територіальної громади дає можливість членам громади реалізовувати свої суб’єктивні права і свободи не тільки особисто, але опосередковано через діяльність територіальної громади.

1. Баймуратов М. Місцеве самоврядування як феномен сучасного українського конституціо-аналізму: основні параметри / М. Баймуратов // Проблеми сучасного українського конституціо-аналізму: зб. наук. пр. “На пошану першого Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова” / Конституц. Суд України, Акад. прав. наук України; за заг. ред.: А. Стрижачка, В. Тація / упор.: В. Бринцев, В. Кампо, М. Колос, П. Стецюк. – К., 2008 – 352 с. 2. Баймуратов М. О. Територіальна громада у політичній системі і системі місцевого самоврядування України // у кн.: Муниципальное право України: підруч. / за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – К., 2001. – 592 с. 3. Баймуратов М. А. Европейские стандарты локальной демократии и местное самоуправление в Украине / М. А. Баймуратов. – Х.: Одиссей, 2008. 4. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб’єкт муніципального права в Україні: поняття та ознаки / О. Батанов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 2 (12). – С.51–57. 5. Бодрова І. І. Концептуальні підходи

до визначення поняття територіальної громади / І. І. Бодрова // Державне будівництво і місцеве самоврядування. – Харків: Право. – 2004. – Вип. 7. – С. 62–73. 6. Європейська хартія місцевого самоврядування // джерело доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036. 7. Конституція України // джерело доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1477206750958805>. 8. Кравченко Т. А. Територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування: аналіз сучасних наукових досліджень у Україні / Т. А. Кравченко // Державне управління. – 2015. – №1 (49). – С.68–75. 9. Молодожен Ю. Б. Поняття і сутність територіальної громади у системі місцевого самоврядування України / Ю. Б. Молодожен // Університетські наукові записки. – 2006. – №2(18). – С.347–352. 10. Наврузов Ю. В. Системне визначення поняття категорії “громада” / Ю. В. Наврузов // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. УАДУ (Львівський філіал); за заг. ред. Чемериса. – Львів: ЛФ УАДУ; Кальварія, 2000. – Вип.4. – 322 с. 11. Остапенко О. Г., Барановська Т. М. Територіальні громади як первинний суб'єкт місцевого самоврядування та реалізації муніципальної політики / О. Г. Остапенко, Т. М. Барановська // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2015. – № 10 // джерело доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=909>. 12. Принципи верховенства права: проблеми теорії та практики: у 2-х кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемиученка. – Книга друга: Принципи верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. – К.: Конус-Ю, 2008. – 314 с. 13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів “район” та “район у місті”, які застосовуються у пункті 29 частини першої статті 85, частині п'ятій статті 140 Конституції України, і поняття “організація управління районами у містах”, яке вживається у частині п'ятій статті 140 Конституції України та у частині першій статті 11 Закону України “Про столицю України – місто-герой Київ”, а також щодо офіційного тлумачення положень пункту 13 частини першої статті 92 Конституції України, пункту 41 частини першої статті 26 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті; справа про адміністративно-територіальний устрій) від 13 липня 2001 року, № 11-рп/2001, справа № 1-39/2001 // джерело доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01>. 14. Сах Дж., Урсу О. Необхідність участі громади у розвитку місцевого самоврядування: глобальний досвід Організації Об'єднаних Націй щодо законодавчого забезпечення / Д. Сах, О. Урсу // у кн.: Барвіцький В. Ю., Батанов О. В. Муніципальне право зарубіжних країн: навч. посіб. – Частина III / В. Ю. Барвіцький, О. В. Батанов. – К.: Знання України, 2006. – 284 с. 15. Brieger W. Definitions of Community / William R. Brieger. – Johns Hopkins Bloomborgs school of public health, 2006. – 68 s. 16. Federalna ustawa Konstytucyjna Republiki Austrii z dnia 1.10.1920 r. // джерело доступу: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/austria.html>. 17. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu / Leszek Garlicki. – Warszawa: LexisNexis, 2014. – 424 s. 18. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. // Dziennik Ustaw, 1997, nr 78 poz. 483. 19. Konstytucja Republiki Bułgarii. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2012. – 76 s. 20. Recommendation 308 (2011). Local and regional democracy in Slovenia // джерело доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1856669&Site=COE&direct=true>. 21. Recommendation 348 (2013). Local and regional democracy in Ukraine, Strasbourg, 29-31 October 2013, 25th session, CG (25)8FINAL // джерело доступу: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=2113065&direct=true#P47_2322. 22. Recommendation 373 (2015). Local and regional democracy in Poland, Strasbourg, 24–26 March 2015, 28th session, // джерело доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=2304699&Site=CM&direct=true>. 23. Recommendation 387 (2016). Local and regional democracy in the Slovak Republic, Strasbourg, 22–24 March 2016, 30th session, CG30(2016)09-final // джерело доступу: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=2421063&direct=true#P43_2535. 24. The Constitution of the Slovak Republic // джерело доступу: <http://www.slovakia.org/sk-constitution.htm>. 25. Ustava Republike Slovenije // джерело доступу: <http://www.egov.ufsc.br/portal/sites/default/files/anexos/21387-21388-1-PB.htm#5>. 26. Ústava České republiky ze dne 16. prosince 1992 // джерело доступу: <http://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html>.

REFERENCES

1. Baimuratov, M.O. (2008), *Misceve samovriaduvannia iak fenomen suchasnogo konstytucionalizmu: osnovni parametry, Problemy suchasnogo ukrain`skogo konstytucionalizmu: Zbirka naukovykh prac`. Na poshanu pershogo Golovy Konstytucijnogo Sudu, prof. Leonida Juž`kova*, Kyiv, Ukraine.
2. Baimuratov, M.O. (2001), *Terytorialna gromada v politychnij systemi I systemi miscevego samovriaduvannia Ukrainy*, v knyzi *Municipalne pravo Ukrainy za red. V. F. Pogorilka, O. F. Fryc`kogo*, Kyiv, Ukraine.
3. Baimuratov, M.O. (2008), *Европейские стандарты локальной демократии и местное самоуправление у Украине / М. А. Баймуратов. – Х.: Одиссей, 2008.*
4. Batanov, O.V. (2008), *Terytorialna gromada – pervynnyj sub`ekt municipalnogo prava Ukrainy: ponittia ta oznaky*, *Visnyk Centralnoi vyborchoi komisii*, N2 (12), Kyiv, Ukraine.
5. Bodrova, I.I. (2004), *Konceptualni pidchody vyznachennia poniattia terytorialnoi gromady, Derzavne budivnyctvo I misceve samovriaduvannia*, Harkiv: Pravo, Vypusk 7, Ukraine.
6. *Europeiska hartia miscevego samovriaduvannia* // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
7. *Konstutucia Ukrainy* // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1477206750958805>.
8. Kravchenko T.A. (2015), *Terytorialna gromada iak pervynnyj sub`ekt municipalnogo samovriaduvannia: analiz suchasnykh naukovykh doslidzen` v Ukraini, Derzavne upravlinnia*, N 1(49), Kyiv, Ukraine.
9. Molodozen J.B. (2006), *Poniattia I sutnis`t` terytorialnoi gromady v systemi miscevego samovriaduvannia Ukrainy*, *Universytetski naukovi zapysky*, №2(18), Ukraine.
10. Navruzov, J.V. (2000), *Systemne vyznachennia poniattia kategorii "gromada"*, *Aktualni problemy derzavnogo upravlinnia*, Lviv: LF UADU; Kalvaria. Vyp. 4., Ukraine.
11. Ostapenko, O.G., Baranovs`ka, T.M. (2015), *Terytorialna gromada iak pervynnyj sub`ekt miscevego samovriaduvannia ta realizacii municipalnoi polityky, Derzavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok* // www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=909, Ukraine.
12. *Pryncypy verhovenstva prava: problemy teorii ta praktyky*, (2008), za zag. red. J. S. Shemshuchenka, *Knyga druga*, Kyiv: Konus-J, Ukraine.
13. *Rishennia Konstytucijnogo Sudu Ukrainy vid 13.07.2001 roku, № 11-pn/2001, sprava N 1-39/2001* // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01>.
14. Sah, D., Ursu, O. (2006), *Neobhidnist` uchasti gromad u rozvytku miscevego samovriaduvannia: globalny dosvid Organizacii Objednanyh Nacij shodo zakonodavchogo zabezpechennia*, v kn. V. J. Barvic`kyj, O. V. Batanov, *Municipalne pravo zarubiznykh krain. Navchalny posibnyk*, Kyiv: Znannia Ukrainy, Ukraina.
15. Brieger W. *Definitions of Community* / William R. Brieger. – Johns Hopkins Bloombergs school of public health, 2006. – 68 s.
16. *Federalna ustawa Konstytucyjna Republiki Austrii z dnia 1.10.1920 r.* // джерело доступу: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/austria.html>.
17. Garlicki L. *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykladu* / Leszek Garlicki. – Warszawa: LexisNexis, 2014. – 424 s.
18. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* // *Dziennik Ustaw*, 1997, nr 78 poz. 483.
19. *Konstytucja Republiki Bułgarii*. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2012. – 76 s.
20. *Recommendation 308 (2011). Local and regional democracy in Slovenia* // джерело доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1856669&Site=COE&direct=true>.
21. *Recommendation 348 (2013). Local and regional democracy in Ukraine*, Strasbourg, 29-31 October 2013, 25th session, CG (25)8FINAL // джерело доступу: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=2113065&direct=true#P47_2322.
22. *Recommendation 373 (2015). Local and regional democracy in Poland*, Strasbourg, 24–26 March 2015, 28th session, // джерело доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=2304699&Site=CM&direct=true>.
23. *Recommendation 387 (2016). Local and regional democracy in the Slovak Republic*, Strasbourg, 22-24 March 2016, 30th session, CG30(2016)09-final // джерело доступу: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=2421063&direct=true#P43_2535.
24. *The Constitution of the Slovak Republic* // джерело доступу: <http://www.slovakia.org/sk-constitution.htm>.
25. *Ustava Republike Slovenije* // джерело доступу: <http://www.egov.ufsc.br/portal/sites/default/files/anexos/21387-21388-1-PB.htm#5>.
26. *Ústava České republiky ze dne 16. prosince 1992* // джерело доступу: <http://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html>.